
В.М.Геєць, акад. НАН України

Інститут економічного прогнозування НАН України

УРОКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РИНКОВИХ РЕФОРМ І ДОВГОСТРОКОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ*

У статті дається оцінка і подаються уроки ринкових реформ в Україні, що ґрунтуються на теоретичному аналізі перетворень в економіці і політиці, які відбулися за останні десять років. Паралельно виводиться ступінь впливу політичних орієнтирів на оцінку результативності. Усе це оцінюється під кутом зору того, наскільки успішними (безуспішними) можуть бути результати для забезпечення сталого розвитку економіки в майбутньому.

І. Теоретичний аналіз підсумків і головні уроки ринкових реформ

Сьогодні можливо і необхідно здійснити оцінку підсумків трансформаційних перетворень в Україні за період у десять років. Таку його величину обрано не тільки тому, що приблизно такий період часу Україна та її економіка розвиваються в нових умовах, а й тому, що, як свідчить світовий досвід, зміни моделей розвитку в країнах, що пережили системну кризу (перш за все, країни Латинської Америки), оцінювалися саме за такий період, який отримав, як відомо, назву втраченого десятиліття (1980 роки). Попередню модель розвитку, діючу до 1960 років, засновану на політиці імпортозаміщення, було змінено на нову, засновану на економічній політиці неоліберального характеру¹. В 1990 роках і на початку XXI століття, коли країни Латинської Америки в черговий раз втратили динаміку розвитку і переживали економічні потрясіння одне за одним, стало зрозумілим, що і 1990 роки стали для них, по суті, ще одним втраченим десятиліттям, оскільки на тлі певних досягнень в економіці залишився розрив із високорозвиненим світом, особливо в галузі розв'язання основних проблем, що характеризують економічний, соціальний і науково-технічний розвиток, які так і не були розв'язані. Продовжує збільшуватися відставання в галузі освіти, науки, техніки, технології і, як наслідок, значною, за сучасними критеріями, залишилася бідність населення. Таким чином, досвід країн указанного регіону, які в другій половині XX століття двічі змінювали парадигму і, відповідно, модель розвитку і які на початок XXI століття стали на порозі чергової її зміни, показує, що період у десять років є достатнім як для оцінки дієздатності тієї чи тієї моделі, так і для висновків про доцільність використання цих моделей у майбутньому. Аналогічний висновок щодо доцільності підсумків економічних реформ модернізаційного характеру в окремо взятій країні чи групі країн за період у десять років підтверджує і наш

* Статтю підготовлено на основі авторської доповіді на науково-практичній конференції "Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004–2015)".

¹ Детально аналіз підсумків економічних реформ модернізаційного характеру висвітлений останнім часом у низці праць російських учених, напр.: Бобровников А.В., Талерман В.А., Шереметьев Н.К. Латиноамериканский опыт модернизации. Итоги экономических реформ первого поколения. – М., 2002; Красильщиков В. Развитие России и стран Латинской Америки: факторы сходства и различия // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №4. – С. 73–81; Россия и Латинская Америка: сходные проблемы зависимого развития? // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №2. – С. 17–30; №3. – С. 37–50.

власний досвід. Відомо, що політика перебудови, започаткована в колишньому СРСР у середині 1980 років, по суті, закінчилася своєрідною системною кризою в Україні наприкінці 1994 року, а тому в подальшому було започатковано нову модель модернізації, яку назвали "шляхом радикальних економічних реформ". 2004 рік є десятим роком того періоду, коли було започатковано новий шлях модернізації економіки і суспільства. За цей час відбулися процеси поглиблення суперечностей, спад виробництва, фінансова криза 1998–1999 років і, нарешті, підйом, який розпочався 2000 року і продовжується вже п'ять років, якщо враховувати очікувані підсумки 2004 року. Отже, сьогодні маємо всі підстави розглянути досягнуті результати під кутом зору доцільності їх перенесення на майбутнє з метою оцінки того, наскільки можливим є стратегічний успіх у майбутньому, завдяки якому будуть створені умови для розвитку в довгостроковій перспективі і рівноправне партнерство в майбутній світогосподарській системі, оскільки забезпечення сталого розвитку економіки є ключовим пріоритетом. Це означає, що ми маємо дати оцінку того, наскільки досягнуте, яке має цілком конкретний характер і конкретний вимір результатів і ресурсів майбутнього розвитку, робить можливим (неможливим) у перспективі досягнення стабільних і високих темпів економічного росту, оскільки вони є ключовою складовою забезпечення процесу підвищення рівня життя населення і соціального прогресу загалом, хоча за умов збільшеного за роки реформ ступеня нерівномірності розподілу доходів у розрахунку на душу населення навіть високі темпи економічного зростання не є гарантією мінімізації диференціації населення за майновими показниками і показниками, що характеризують доходи населення. При цьому слід урахувувати, що ступінь нерівномірності доходів населення у країнах СНД, близьких своїми потенційними характеристиками готовності до трансформаційних змін, був різним. Якщо оцінювати швидкість просування шляхом лібералізації економіки і створення інституційного середовища, в першу чергу, у формуванні інститутів недержавної власності, то очевидно, що Росія просунулася найдаліше, маючи сьогодні достатньо розвинуту систему інституційного забезпечення ринкового середовища не тільки щодо приватної власності, а й фондового ринку, здатного залучати фінансові ресурси як для інвестування економіки, так і для формування пріоритетних сфер для вкладання капіталу. Сьогодні Росія на тлі інших позитивних змін в економічній системі за показниками нерівномірності розподілу доходів населення входить у число лідерів. Якщо в 1987–1990 роках коефіцієнт Джині, що відбиває розподіл доходів на душу населення, складав там 0,26, то в 1996–1998-х він досягнув величини 0,47.

Україна, яка значно відставала у своїх змінах, але практично повторювала аналогічні кроки, що їх здійснювала Росія, досягла ще більших у негативному плані "успіхів". Якщо в 1986–1990 роках указаний коефіцієнт складав 0,24, то в період 1996–1998 років, коли прикладалися значні зусилля щодо трансформаційних змін, цей показник досяг, як і в Росії, величини 0,47.

Принципово іншим шляхом пішла Білорусь, яка процеси лібералізації здійснювала і продовжує здійснювати еволюційним шляхом. Незважаючи на недостатній досвід широких мас населення і забезпечення контролю з боку держави над процесами приватизації і мінімізації розкрадання, за вказаний період вона майже не допустила нерівномірності в розподілі доходів. Коефі-

цієнт Джині тут за вказаний період зріс з 0,23 лише до 0,26. (Усі показники подано за оцінками експертів Світового банку².)

З урахуванням наявних показників нерівномірності розподілу доходів і майнового розшарування, що стало результатом трансформаційних змін на тлі масштабних обсягів бідності, які зросли за вказаний період, пріоритетною у своєму розв'язанні є не тільки проблема забезпечення сталого розвитку, що, власне, було актуальним і на початку реформ, а й забезпечення процесу скорочення диференціації в доходах, у противному ж разі основні результати, отримані внаслідок економічного росту, будуть привласнені, в першу чергу, багатю частиною населення. Відносна диференціація населення за доходами зростає, що загрожуватиме не тільки поглибленням соціальної кризи, а й зниженням мотивації до високопродуктивної праці, що буде підривати базу для економічного зростання в майбутньому. Таким чином, у першочерговому плані уроком на майбутнє є те, що процес забезпечення зростання економіки, із збереженням його першочерговості, має проходити в умовах скорочення диференціації населення за доходами, яка була поглиблена в минулі роки. Нова парадигма розвитку має забезпечувати не лише зменшення диференціації, а й неможливість її поглиблення.

Щоб зробити оцінку можливого (неможливого) стратегічного успіху, яка б задовольняла вимоги майбутнього, зміст економічного зростання має за своїм характером відрізнятися від попереднього, оскільки ріст економіки має відбуватися на тлі постійної боротьби з бідністю і розширенням груп населення з середніми доходами, на відміну від попереднього періоду, коли одні активно збагачувалися, а більшість бідніла як відносно, так і абсолютно. Це складніше завдання. Нам слід чітко орієнтуватися в системі координат майбутнього, тому їх необхідно або вибудувати, або обрати такі з них, в яких можливо оцінити власне місцезнаходження.

Побудова системи координат майбутнього була, є і буде достатньо складним, неодноразовим і багатоваріантним завданням, що залежить від системи поглядів і оцінки реальності, в якій перебуває, перш за все, економіка і суспільство, а також інститут держави з його дієздатністю задати і реалізувати курс із принципово новим змістом економічного зростання. На противагу останньому, можна орієнтуватися на розвиток подій за відсутності необхідності втручання держави в процес розвитку, хоча історичний розвиток підтверджує зворотне, оскільки стихійність у розвитку залишає після себе дедалі більше провалів ринку. В нашому випадку першочерговим провалом ринкових реформ стали масова бідність, нелегітимне і надмірне збагачення, привласнення доходів і капіталу, а не заощадження доходів і капіталізація економіки. Це зумовлює свідомий вибір майбутнього, де очевидними у випадку стихійності вже не маячать, а є реальними бідність, боротьба за життєвий простір, злочинність, розмежованість і зіткнення цивілізацій, нерівноправність і подвійні стандарти як для багатї частини населення, так і між багатими і бідними країнами, кризи антропогенного характеру, обмеженість ресурсів розвитку і т.п. Усе це зумовлює вибір обмежень можливого і бажаного, що повинно мати цілком конкретний вимір, який орієнтує на однозначність рішень щодо майбутнього та їх цілеспрямованість. Такий підхід вимагає наявності певного методологічного ключа, який би дозволив отримати конкретні результати. Тому ми спробуємо використати результати прогностичного характеру, які мають характер довгострокових і є, на наш

² Переходный период: анализ и уроки десятилетия для стран Восточной Европы и бывшего Советского Союза. Исследование Мирового банка. – М., 2002. – С. 61.

погляд, системними, а тому у своїй основі дозволяють надати ймовірний характер розвитку окремої країни в окреслених умовах.

Аналізуючи деякі аспекти ймовірного життя після капіталізму, А.Берд і Я.Зондерквіст зробили низку висновків довгострокового характеру, якими ми можемо скористатися. Автори звертають увагу на те, що "Ми навряд чи можемо звинувачувати кого-небудь, окрім самих себе, якщо через власні лінощі або дурість не зможемо створити хоча б відносно ясну картину, що відбувається навколо, і не зможемо зробити з цієї картини відповідних висновків. Єдине, що ми можемо сказати напевно: Земля дістанеться не тому, хто вирізняється упокоренням"³. Це правомірно віднести сьогодні як до внутрішніх стосунків, оскільки йде процес жорсткої боротьби за кращі землі, так і до міждержавних, оскільки "...сучасна техніка призвела до концентрації економічної і політичної влади і до виникнення суспільства, контрольованого (безжалісно в тоталітарних державах, ввічливо і непомітно в демократичних державах) Великим Бізнесом і Великим Урядом"⁴. Останній висновок був зроблений А.Хакслі ще 1958 року, а оскільки минуло майже 50 років, то техніка контролю вже має не тільки національний, а і глобальний вимір.

У результаті аналізу наведених цитат, зміст яких, на перший погляд, не стосується безпосередньо тих завдань, які необхідно розв'язати на даному етапі, можна цілком однозначно зробити низку досить простих, але важливих висновків стратегічного характеру про те, як і на підставі яких критеріїв слід підійти до аналізу певних підсумків того, що відбулося внаслідок трансформаційних змін, і про те, в якому напрямку слід орієнтуватися в майбутньому.

По-перше, вкотре вказується на те, що слід мати чітку і ясну картину дійсного, саме дійсного стану справ в економіці і суспільстві, причому неприпустимими є невігластво та інфантильність, у тому числі у зв'язку з проявами ідеологічної зашореності і політичної агресивності стосовно, перш за все, того, що процеси саморегуляції є найефективнішими з точки зору знаходження раціональних рішень. Усе це було і є зараз. Достатньо повернутися на 10–15 років тому і ми чітко зрозуміємо, наскільки необ'єктивно оцінювався стан справ в економіці та суспільстві і наскільки ідеологія змін відповідно до політизованої мети недопущення повернення в минуле домінувала над необхідністю реалістичності поглядів і підходів до майбутніх змін, які прогнозувалися і відбувалися, оскільки бажане видавалося за дійсне з повторенням безмежної кількості помилок такого самого чи подібного змісту, як це мало місце в попередній економічній та політичній системах.

По-друге, аналіз дійсності, як і висновки на майбутнє, мають здійснюватися виключно в національному вимірі, оскільки особливо важливо, що за реалізацію стратегії необхідно буде нести відповідальність, на відміну від попередніх 10–15 років, коли зміст трансформаційних перетворень часто імпортувався в країну на основі здебільшого невинуватеної ідеології. Країни мали принципово відмінну як менталітетну, так і базисну (економічну) основи, і для них ця ідеологія розроблялася і втілювалася в життя під усеохоплюючим тиском навколишнього політичного й економічного середовища, зацікавленого в забезпеченні власного успіху. Незважаючи на, здавалося б, ліквідоване міжблокове протистояння, останнє в міжцивілізаційному вимірі не ослабло, а в багатьох випадках поглибилось і при цьому боротьба за життєвий простір отримала поряд із старими нові, кібернетизовані, форми, змінюючи тим самим парадигму існування і розвитку, в якій обов'язково з'явиться і новий правлячий

³ Берд А., Зондерквіст Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге. – 2004. – С.39.

⁴ Huxley A. Brave New World. – N. Y., 1958. – С. 23–24.

клас, який буде господарем майбутнього світу і який використовує ефекти інформатизації і глобалізації, що йдуть поряд. Отже, ступінь агресивності як у цивілізаційному, тобто в глобалізованому світі, так і в суспільному відношенні для окремої країни протистояння може не зменшитися, а, можливо, навіть унаслідок властивостей усепроникнення збільшиться, удосконалюючи форми та методи й узурпуючи формальну і неформальну влади на власну користь, у тому числі, в галузі міждержавних стосунків. Отже, ми підійшли до третього, не менш важливого в методологічному значенні висновку щодо підходів в аналізі дійсності і прокладання стратегії на майбутнє.

Таким чином, по-третє, ступінь конкуренції і протистояння на шляху в майбутнє буде не меншою, а, можливо, і більшою, тому покірливість, упокорення обов'язково призведуть до втрати, у тому числі контролю як над власною територією, так і над можливістю здійснення незалежної політики. В протилежному разі те, що відбувалося і відбувається, має оцінюватися під кутом зору того, наскільки, де і як утрачено, а також здобуто з тим, щоб забезпечити успіх на майбутнє, враховуючи, що події 11 вересня й особливо післявересневі події, що мають місце у світі, свідчать про те, що гуманістична картина майбутнього світу у своєму доктринальному значенні поки що не витримує випробувань, а обставини складаються таким чином, що конкуренція і протистояння у глобальному вимірі формують нові форми відносин. Навіть серед країн розвинутого світу поглиблюються розмежування у поглядах на майбутнє, що змінює форму відносин, в яких поряд із доринковими і ринковими відносинами надзвичайно потужно розвиваються так звані постринкові, підтверджуючи і, що особливо важливо, розширюючи тим самим рамки висновків, що випливають із закону А.Вагнера, який звучить так: "Спостереження, які можуть перевірятися історичними фактами і статистичними даними, засвідчують існування в державі чіткої тенденції до експансії публічного, зокрема державного, сектора разом з економічним і культурним прогресом у сферах двох органічних завдань держави"⁵. Зіставляючи динаміку розвитку постринкових відносин, які здійснюються в результаті формування і функціонування міждержавних угруповань, міждержавних і міжнародних організацій, ми можемо спостерігати їх зростаючу і публічну експансію у найрізноманітніших сферах діяльності, у тому числі в міждержавних відносинах. Це особливо слід мати на увазі в контексті того, які і в якій системі координат, з урахуванням вищезазначеного, можливі відносини глобалізованого характеру, які виходять далеко за межі ринкових, хоча останні продовжують декларуватися як основоположні, але насправді є такими, що в рамках нової парадигми існування і розвитку можуть і будуть змінюватися на принципово інші. Важливо оцінювати сказане як урок, так і висновок щодо перспективи майбутніх реформ в Україні в контексті забезпечення стабільного і значного за масштабами в довгостроковому плані розвитку.

У більшості випадків усі зміни пов'язуються, навіть судячи з назви даної статті, з ринковою економікою. Але ми вже, по суті, прийшли до висновку про національну ідентичність і особливість та історичність у розвитку, оскільки так звані ринкові форми господарювання, хоча й домінують у світі, але людство живе в надзвичайно різноманітних за результатами господарювання умовах, незважаючи на формальну їх схожість. Саме тому сьогодні не тільки ринкові ознаки визначають у доктринальному плані економічну модель сучасності і тим більше майбутнього. Ми маємо враховувати, що у світі, згідно з даними низки дослідників, так званими доринковими і постринковими формами господарю-

⁵ Вагнер А. Економічні функції держави // Журнал Європейської економіки. – Т. 3 (№1). – 2004. – С. 11.

вання і відповідними відносинами сьогодні охоплена значна маса жителів Землі, а процес переходу до класичного капіталізму гальмується⁶. Поряд із такими висновками є й більш кардинальні. Так, Дж.Сорос стверджує "...що світова капіталістична система не встоїть перед натиском своїх хиб, якщо не цього разу, то наступного, – доки ми не усвідомимо, що вона є хибною, своєчасно не виправимо її недоліки"⁷. Важливо врахувати прогностичні оцінки перспектив розвитку всієї капіталістичної системи, які зробив Дж.Сорос. Він указує на два можливі сценарії позитивного розв'язання проблем кризи, яка загострюється.

По-перше, на його думку, це можливо, якщо будуть посилені позиції багатонаціональних акціонерних компаній, проте гостра конкуренція не дозволить їм приділяти увагу соціальним проблемам. З цього можна зробити важливі для нас висновки про те, що соціальна напруженість зростатиме, підтримуючи базу економічного зростання, оскільки бідність, значна нерівномірність у доходах і майнове розшарування, неконтрольоване збагачення як наслідки попередніх змін залишаться, бо загальноновизнаними як у світовому, так і національному вимірі ці проблеми вимушено залишаться поза увагою, хоча, як указує Дж.Сорос, ці благородні цілі декларуватимуться "...особливо коли вони мають справу безпосередньо з широкою громадськістю, але вони будуть не в змозі зберегти зайнятість на шкоду прибутку"⁸. В попередні десять років трансформаційних змін в Україні за аналогією майже з півстолітньою історією боротьби з бідністю у світі на тлі декларацій про розв'язання цих проблем вони загалом не були розв'язані, а з'явилися внаслідок трансформацій. Отже, ми можемо говорити про їх системну значущість для того шляху, який пройшли, і на перспективу, якщо не мати альтернатив.

По-друге. Стратегію розв'язання проблеми загострення кризи в довгостроковому плані Дж.Сорос пов'язує, з одного боку, із змінами в ринкових механізмах, а з іншого, і це головне, – з недостатньою увагою "...до соціальних цінностей, у підміні справжніх цінностей грошима, в недоліках представницької демократії в деяких регіонах світу та її відсутності в інших частинах, а також у відсутності справжнього міжнародного співробітництва. Цей перелік хиб не можна вважати повним, але й він являє собою потужний виклик суспільству"⁹. Як бачимо, на першому місці стоять соціальні цінності, які неприпустимо втратити, й особливо підмінити їх грошима, що, власне, значною мірою має місце в перехідний період, оскільки збагачення отримало домінуючий мотив і має багато в чому нелегітимні форми, що дійсно має глибоко негативний характер за своїми наслідками в довгостроковому плані.

Характерною особливістю сучасності є процеси збагачення, які отримали всепроникаючу форму і зміст, на відміну від вимог декларації про необхідність вирівнювання в розвитку. Збагачення в односторонньому порядку має місце в умовах окремої країни, особливо країн із перехідною економікою (факт загальноновідомий), але не тільки, бо сьогодні визнається, що навіть у такій країні, як США, йде процес вимивання середнього класу і формування надпотужної групи, яка є досить великою і доходи якої сягають астрономічних сум¹⁰. Одночасно процеси глобалізації дають можливість отримати за допомогою міжнародних організацій вигоди в односторонньому порядку багатим країнам, збільшуючи розрив між бідними і багатими. Все це не може не викликати

⁶ Бузгалін А., Колганов А. Рыночноцентрическая экономическая теория устарела // Вопросы экономики. – 2004. – №3. – С. 6–50.

⁷ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. – М., 1999. – С. 147.

⁸ Там же. – С. 146.

⁹ Там же. – С. 213.

¹⁰ Див.: Костяков А.Б., Хазин М.Л. Закат империи доллара и конец "Pax Americana". – М., 2003. – С. 121.

занепокоєння, оскільки "Користь від глобалізації дуже часто була набагато меншою, ніж стверджували її захисники, а її ціна набагато вищою, оскільки руйнувалося навколишнє середовище, в політичні процеси проникала корупція, і, крім того, швидкі зміни не давали країнам часу для культурної адаптації. Кризи, за якими наставало масове безробіття, тягли за собою більш тривалі проблеми розпаду соціальних структур..."¹¹. Достатньо незаангажованого порівняння відзначеного вище із змістом багатьох процесів, що мають місце в країнах з перехідною економікою, у тому числі в Україні, щоб побачити серйозні ознаки відповідних характеристик.

Таким чином, усепроникаючою особливістю пройденого шляху змін в Україні, як і в цілому в світі, стало устремління до концентрації багатства в окремих групах країн, з одного боку, і з іншого – до надмірної концентрації багатства в окремих групах людей кожної країни, що досягло меж, які мають беззаперечні негативні наслідки і загрозу серйозної системної кризи, якщо не вибудувати систему протидії "...проникненню ринкових цінностей у непідходящі сфери; попередження небажаних і непередбачуваних наслідків загалом вдало задуманої політики; продовження несправедливості в розподілі багатства і соціальних благ, яка виникла в результаті ринкового фундаменталізму"¹². Оскільки вказане повною мірою стосується й України як суб'єкта вже світогосподарської системи, то для нас ще одним уроком на майбутнє є те, що процес розшарування і проникнення ринкових відносин у сфери, які не мають і не можуть мати ринкового характеру, слід не тільки не допустити, а й урахувати, оскільки (як уже вказувалося) паралельно існували і будуть існувати як доринкові, так і постринкові відносини. Їх вплив на майбутню економічну модель ми розглянемо далі, а зараз зробимо ще один акцент на можливих наслідках системної кризи, яка загрожує в багатьох відношеннях світовій економічній системі внаслідок того, що "Феномен "нової економіки" самим фактом свого існування спричинив серйозні структурні перекоси (йдеться, передусім, про економіку США. – В.Г.). І нормалізація їх неминуче викликає дуже серйозну депресію, масштаби якої радше будуть цілком порівняльні з ситуацією 1929–1939 років"¹³. Оскільки існує світова фінансова система і діють ефекти глобалізації внаслідок можливої кризи, за висновками тих самих авторів, відбудуться зміни на економічній карті світу. Головна причина полягає в тому, як стверджують А.Костяков і М.Хазин, що величезна частина інвестицій, здійснених у 1990 роки, виявилася неефективною. Якщо відбудеться глобальна криза системного характеру, одним із можливих сценаріїв виходу з неї після руйнації глобальних ринків, глибокої депресії, втрати доларової єдиної міри вартості і т. п. буде регіоналізація ринків, активізація соціальної політики урядів окремих країн і т. д.¹⁴. Важливим і беззаперечним уроком на майбутнє для окремих країн є висновок про те, що попереду стоїть, як і десять років тому, своєрідне надзавдання, яке передбачає або рівноправну участь у формуванні нової архітектури світу (за недопущення некерованого розпаду внаслідок глобальної кризи, про що вище йшлося), або включення в процеси регіоналізації майбутнього розвитку в післякризовий період (про що вище теж йшлося), але в кожному випадку ці сценарії передбачають активну роль окремих національних держав. Це вимагає наявності національної стратегії, оскільки в кожному з можливих випадків, якщо навіть попереду монополісна цивілізація, є можливість приєднатися до протилежного полюса цивілізації –

¹¹ Стиглиць Дж. Глобалізація: тревожные тенденции. – М., 2003. – С. 27.

¹² Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. – С. 256.

¹³ Костяков А.Б., Хазин М.Л. Закат империи доллара и конец "Pax Americana". – С. 58.

¹⁴ Див.: там же. – С. 366.

полюса бідності і занепаду¹⁵. Тому ще одним уроком минулого є завдання розроблення і реалізації стратегії, що дозволить увійти в число країн, що лідирують, оскільки протилежний полюс несе нестабільність, бідність, а Україна, як буде показано далі, вступила деякою мірою на шлях забезпечення довгострокового успіху, який є далеко не беззаперечним щодо наявності загроз і масштабності нерозв'язаних завдань.

Як уже вказувалося вище, в змістовному характері реформ, що відбулися, визначальним було те, наскільки далеко і наскільки глибоко ми просунулися у формуванні ринковоорієнтованої економіки. Разом з тим визнано, що ринковий фундаменталізм несе в собі негативізм із досить значними суперечностями, які мають місце, перш за все, в соціальному і культурному відношеннях. Отже, небезпідставним було твердження про різноплановість форм діяльності, які не можуть і не повинні змінити свій характер, у противному ж разі для них буде визначений шлях дезорієнтації щодо їх ролі в забезпеченні системності суспільної модернізації у майбутньому.

В Україні доринкові форми, на нашу думку, складають величину, близьку до світових, оскільки лише сектор самозайнятості, згідно з даними обстежень Держкомстату України, складає до 3 млн осіб. А оскільки до доринкових форм господарювання сучасна економічна думка відносить:

- натуральне господарство,
- общинність,
- особисту залежність у нових формах від злочинності, феодалів і т. д.,

а також неринкові форми привласнення, перерозподілу, відчуження, то з урахуванням усіх цих ознак в Україні кількість зайнятих у доринкових формах експертно може оцінюватися як величина, більша за 10% усього населення.

Що стосується постринкових форм, то це вся сукупність видів діяльності, пов'язаних із забезпеченням:

- конкуренції та антимонopolьної діяльності,
- захисту прав споживачів,
- природокористування і ренти,
- захисту національних економічних відносин,
- здійснення міждержавних економічних відносин,
- функціонування наддержавних політичних і економічних структур¹⁶.

Ці види діяльності вимагають свідомого втручання, а не стихії ринку. Враховуючи вказані особливості стратегії розвитку в перспективі, в новій доктрині ми маємо узгодити між собою доринкові, ринкові і постринкові відносини, а не концентрувати увагу на програмах переходу до ринку, як це було в попередні роки, і на програмах поглиблення ринкових реформ, як цього часто вимагають умови, які виходять із змісту переговорних процесів, пов'язаних з визнанням України країною з ринковою економікою. До аналізу цього ми ще повернемося, а зараз відзначимо, що відносини між доринковими, ринковими і постринковими формами господарювання сьогодні для країни з перехідною економікою, у тому числі на перспективу, економічною думкою не випрацьовано і не визначено. В умовах доринкових, ринкових і постринкових відносин відсутня рівність економічних агентів і водночас присутні обмежування, передусім, соціального характеру, вільного вибору і добровільної взаємодії між суб'єктами, які є носіями всіх видів економічних відносин, і це явно не дозволяє виконати умови досягнення за класичними ознаками економічної рівноваги. Власне, це твердження виходить далеко за рамки сучасного розуміння

¹⁵ Див.: *Иноземцев В.В.* Неизбежность монополюсной цивилизации // Мегатренды мирового развития. – М., 2001. – С. 29–59.

¹⁶ *Бузгалин А., Колганов А.* Рыночноцентрическая экономическая теория. – С. 6–50.

досягнення рівноправних стосунків із використанням для цього механізму ціни. В економіці, що діє за таким принципом, об'єктивно виникає неефективність розподілу і використання ресурсів, нерівноправний доступ до них і привласнення прибутків (про що вище вже йшлося) або ж порівняно низька конкурентоспроможність економіки. Тому проблема пошуку шляхів ефективних відносин між доринковими, ринковими і постринковими формами господарювання стане однією з найважливіших складових політики розвитку в майбутньому, яка ускладнюється глобалізаційними ефектами, що є результатом дії певних інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток яких у перспективі буде поглиблювати існуючі суперечності.

Проблема виходу з такої ситуації має і глобальний, і національний виміри. Якщо розглянути глобальний вимір, то тут ідеться про "...шлях кризисного управління і "вибудовування" нових структур формування нового світоустрію з урахуванням нових реалій та інтересів різних учасників"¹⁷. У національному вимірі – це громадянський маніфест¹⁸.

Нерівність між суб'єктами, про яку йшлося вище, і невідповідність у розподілі і використанні ресурсів, що веде до втрати ефективності, особливо в умовах економічної системи, що трансформується, коли відсутня взаємоузгодженість, яка може досягатися за рахунок історичного характеру постійного протистояння, має додаткову і досить важливу складову для пошуку балансу відносин. В Україні з метою забезпечення ефективного використання ресурсів розвитку і досягнення стабільних перспектив у довгостроковому плані таке завдання слід поставити на порядок денний, перш за все, перед економічною наукою, оскільки "ринковоцентрична парадигма" як система поглядів на сучасну економіку застаріла. "Більше того, ця парадигма (1) суттєво ускладнює розуміння дійсних закономірностей історичного розвитку економічних систем; (2) не дозволяє побачити широкі коло доринкових і перехідних до ринку відносин, що зберігаються і відновлюються; (3) трактує виникаючі постринкові відносини обмежено до неадекватності – виключно як "провали" ринку; (4) провокує технологічний нормативний підхід до проблем трансформації у російських та інших перехідних економіках і, нарешті, (5) є надзвичайно небезпечною у своєму войовничому, імперіалістичному потязі до всезагального і тотального панування"¹⁹.

У чому ж головна суперечність такого підходу? Сьогодні вона є достатньо зрозумілою, оскільки вже значною мірою досліджена. Досить звернутися до праць, де показано обмеженість ринкового статусу економіки, в якій процес обміну як засадничий на основі вартості – ціни є недостатнім. "У кожен даний момент рівень поділу праці, якого досягнуто в конкретному суспільстві, передбачає, отже, певну комбінацію механізмів обміну результатами діяльності. Це – колективне присвоєння і безоплатний розподіл..., що розвивається... в бік сучасних податкових систем..., товарно-грошовий обмін..., різноманітні механізми соціального страхування, у тому числі взаємодопомоги, різні суспільні запаси, благодійність тощо"²⁰. Таким чином, як бачимо з наведеної цитати, щодо оцінки підсумків здійснених реформ нетоварні, невідповідні, неефективні, безоплатні форми обміну, за термінологією І.Єгорова, винесені за рамки власне процесів реальних змін урахування їх наявності та впливу на

¹⁷ Лебедев М.М. Формирование новой политической структуры мира // Мегатренды мирового развития. – М., 2001. – С. 167.

¹⁸ Львов Д.С. Будущее России: гражданский манифест // Белорусский экономический журнал. – 2003. – № 4. – С. 15–30.

¹⁹ Там же. – С. 49.

²⁰ Егоров И. Логика экономического процесса: социо-экономический синтез // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №4. – С. 28.

реальний стан справ. Натомість французький економіст Франсуа Перру вказував на необхідність дослідження "...сфери поширення, взаємозв'язків і наслідків (імплікацій) трьох форм, комбінація яких складає економічну структуру суспільства: 1) товарне переміщення благ, яке передбачається вільним і еквівалентним; 2) вимушене переміщення благ, найпоширенішим прикладом яких є податок, що переміщає ресурси у владний спосіб з метою забезпечення колективного інтересу; 3) солідарне переміщення благ, особливий різновид попередньої форми, за якої ресурси перерозподіляються з метою кращої соціальної згуртованості"²¹. В підсумку на підставі результатів реформ, що отримали назву ринкових в теоретичному плані, можна стверджувати, що модернізаційний проект мав серйозний теоретичний прорахунок, оскільки "...поза рамками "чистого" економічного аналізу залишається найскладніший економічний процес поділу, диверсифікації, вирівнювання й "очищення" прав власності"²², що є досить важливим уроком на майбутнє, оскільки такі суперечності характерні не лише для України, а і, скажімо, для Польщі, яку часто ідеологи трансформаційних змін у країнах з перехідною економікою ставлять за зразок. Досвід Польщі свідчить, що "...соціально-економічна ситуація є напруженою, наповненою більш або менш відкритими конфліктами і закликами до боротьби за права, які, як могло здаватися, гарантує Конституція. Проте цього немає, в колах істеблішменту ці проблеми не трактують як нагальні. І саме це є єдиним ясним пунктом, коли обговорюються шанси боротьби за зміну соціально-економічних пріоритетів"²³.

В економіці перехідного типу, до якої належить і економіка України, зміни щодо права власності отримали характер розподілу і присвоєння, оскільки процес змін мав виключно економічний, а не соціоекономічний зміст. У результаті, як показали дослідження²⁴ вказаного процесу в Україні, виявилось:

- мільйони громадян, усупереч сподіванням, не стали реальними власниками;
- не сформований значний прошарок малого і середнього бізнесу, який найбільшою мірою сприяє становленню середнього класу, культури приватної власності, громадянського суспільства;
- приватизація не стала потужним джерелом надходжень до державного бюджету;
- приватизація набула усталених форм використання власності в інтересах окремих осіб або груп;
- значна частина власності та капіталів, набутих у нелегальний або напівлегальний спосіб, не може використовуватися повною мірою без ризику для їх власників;
- у результаті приватизації в Україні не відбулося головного – відокремлення влади від бізнесу.

Предметний аналіз результатів приватизації й отримання права власності в контексті співвідношень економічного і соціоекономічного зрізів показує, що навіть якщо набуто право власності оцінювати за економічними

²¹ Perroux F. *Saroirs économiques mathématisés et théorie englobante* // *Economies et sociétés*. – 1972. – Т. VI. – № 8. – Р. 1650–1651. Цит. за: *Егоров И.* Логика экономического процесса: социо-экономический синтез. – С. 29. Показово, що Ф.Перру, хоча й не перераховує всі нетоварні форми обміну, справедливо закликає до їх дослідження. Сам Ф.Перру суттєво розширює рамки економічної теорії, запроваджуючи в неї поняття влади, домінування, боротьби кооперації, дії та протидії.

²² Ковалик Т. Социальное государство и его будущее // *Белорусский экономический журнал*. – 2003. – № 4. – С. 36.

²³ Там же.

²⁴ Барановський О., Сіденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // *Національна безпека і оборона*. – 2004. – №2. – С. 3–5.

критеріями, воно є таким, що не дозволяє забезпечити в сучасних умовах еквівалентний процес обміну правами власності на товар, оскільки власність є результатом привласнення, а не нагромадження чи капіталізації прибутку. Це доводить, що внаслідок здійснених процесів приватизації право власності не набуло такого змісту, в результаті якого є можливим еквівалентний товарообмін, уже не кажучи про соціоекономічний та соціогуманітарний його зміст²⁵.

На проблему існуючого обмеження економічного характеру обміну правом власності на товар і на капітал, що має як юридичну, так і моральну нелегітимність, звертає увагу Г.Явлінський. Він указує, що юридична нелегітимність права власності має подвійний характер. Перший пов'язаний з тим, що власність і право на володіння та розпорядження отримано з порушенням чинного законодавства, що робить її незахищеною у правовому полі. Як наслідок можливий подальший крок до її легалізації, у тому числі шляхом амністії. Другим шляхом є її можлива націоналізація або/та деприватизація. Є і третій шлях – реприватизація, але знову ж таки виникає можливість розвитку подій незаконним шляхом, оскільки це може бути шлях перерозподілу. Все це призведе до серйозної дестабілізації процесів модернізації. Ще один шлях – збереження існуючого статус-кво, внаслідок якого суспільство, зрештою, визнає в легітимному плані результати приватизації (привласнення), а держава відокремиться від участі в бізнесі і співпраці з ним (з метою збагачення державних службовців) і забезпечить дотримання права власності на основі його захисту законним шляхом за одночасної ліквідації (мінімізації) можливості незаконного відчуження власності на користь окремих осіб або груп²⁶.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, як один із важливих уроків на майбутнє, що стосується теоретичних обґрунтувань майбутньої моделі економіки, можна прийняти те, що процеси обміну, які є серцевиною життєдіяльності економіки, не можуть бути зведені до обміну, заснованому на вартості, у тому числі в процесі обміну правом власності, а повинні мати розширені за рахунок соціоекономічних складових, які породжують, окрім ринкових, доринкові та постринкові відносини. Стосовно суто ринкових існуюча модель теж обмежена, оскільки вона є переважно нелегітимною і часто суспільно невизнаною. Власне, саме тут існуюча модель на майбутнє має бути змінена на ту, в якій "...держава виступає єдиною силою, здатною розірвати закляте коло недостатньої легітимності прав власників і пов'язаних з нею пороків корпоративного управління. Саме вона може своєю владою й авторитетом, а головне – послідовною поведінкою стосовно будь-яких конфліктів, що являють загрозу правам власників, підвести ризик під дискусіями на цю тему, а впродовж тривалого часу підтримувати той ступінь стабільності, який, зрештою, спонукає суспільство прийняти існуючі права власності, хоча хай і не ідеальні з точки зору соціальної справедливості, але, принаймні, такі, що застосовують на повагу і припускаються як вихідна точка для подальшого еволюційного розвитку. ...створення конкурентного середовища, наявність незалежного суду і нейтральної щодо бізнесу держави обов'язково приведуть до значних змін щодо переходу активів до дійсно ефективних власників"²⁷.

Що стосується відносин у системі держава – бізнес, то вони мають перейти від співпраці у сфері привласнення і збагачення в систему прозорих

²⁵ Характер останнього розкрито в праці: Геєць В.М. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки України // Економіка України. – 2000. – №1. – С. 4–11; №2. – С. 4–14.

²⁶ Явлінский Г. Какую экономику и какое общество мы собираемся построить и как этого добиться // Вопросы экономики. – №4. – С. 9.

²⁷ Там же.

нейтральних стосунків, які сприятимуть підтримці конкуренції та захисту власності, що, у свою чергу, сприятиме в подальшому процесам капіталізації прибутку і легітимізації процесу нагромадження капіталу. Оскільки в попередній період склалися певні асиметричні відносини між державою і бізнесом, з одного боку, а з іншого – між державою і суспільством та бізнесом і суспільством на користь перших у тому й іншому випадках, то для виправлення існуючого стану справ на тлі змін відносин між державою і бізнесом останні мають бути спрямовані на реалізацію інтересів більшості членів суспільства, а не окремих груп, об'єднуючих окремих фізичних осіб для задоволення їхніх власних інтересів. Таким чином, постало ще одне завдання, яке впливає з попереднього, це побудова сильної держави і сильного суспільства, в яких постійно виявляються і захищаються інтереси широких мас, у тому числі за участі сильних суспільних інститутів.

У ході такого роду перетворень не виключене сповзання (як уже вище вказувалося), згідно з законом А.Вагнера, через експансію економічних функцій держави, у тому числі за рахунок об'єктивно необхідних процесів посилення ролі держави до того, щоб "...в особі виконавчої влади незалежно від мотивів дедалі більше розширювало (мається на увазі Російська держава в 2001–2002 роках. – В.Г.) свою господарчу експансію"²⁸. Сьогодні для Росії "...залишається відкритим надзвичайно важливе питання про реальні кінцеві цілі такої експансії – стратегічні інтереси Росії у розумінні ініціаторів експансії або тривіальне особисте збагачення через перерозподіл власності"²⁹.

У такому контексті посилення впливу чи зміна напрямів дії держави або/та окремих бізнесових груп пов'язані з проблемою влади, яка в указаній вище палітрі форм господарювання та зміни їх співвідношень визначить механізми взаємодії. У результаті проблема влади, та ще в такій суперечності інтересів є "домінуючим питанням економіки як суспільної науки"³⁰, а суперечності між різними (доринковими, ринковими, постринковими) формами господарювання об'єктивно вестимуть до поглиблення нерівності у відносинах, особливо якщо враховувати, що у влади для врівноваження ситуації або в якихось інших цілях постійно виникатиме бажання розширити вплив на суб'єкти господарювання з метою їх підпорядкування. За таких умов класичні ознаки пошуку рівноваги за рахунок цінових механізмів втрачатимуться, що теж вестиме до втрати ефективності економіки. У свою чергу, трансформуватимуться і відносини, де проблема балансу економічної влади з урахуванням політичної влади, влади інститутів громадянського суспільства, проблеми майбутніх перетворень вийдуть далеко за межі ринкових перетворень, як це було поставлено на початку реформ 1990 років. Проблема подальших реформ входить у стадію пошуку "Хто, над ким (чим), в яких межах, якими методами і заради досягнення яких цілей має володарювати в економічному житті суспільства"³¹, в даний же час політика часто діє проти економіки³². Це означає (і це надзвичайно важливо врахувати як урок на майбутнє), що реформи модернізаційного спрямування в сучасних умовах мають не тільки економічний характер, а й пов'язані з політичними інтересами, що є результатом владних змін, і не можуть зводитися до спрощеного трактування, як це

²⁸ Радыгин А. Россия в 2000–2004 годах: на пути к государственному капитализму? // Вопросы экономики. – 2004. – №4. – С. 45.

²⁹ Там же. – С. 65.

³⁰ Albert H. The Neglect of Sociology in Economic Science. In: Power in Economics. – P. 28.

³¹ Дементьев В. Экономическая власть и институциональная теория // Вопросы экономики. – 2004. – № 3. – С. 64.

³² Див. напр.: Мау В. Итоги 2003 года и итоги четырехлетия. Политика против экономики // Вопросы экономики. – 2004. – № 3. – С. 4–22.

було в попередні роки, оскільки ті чи ті політичні системи, або політичні моделі, всупереч ідеології розвитку можуть використовуватися як для отримання доходів і збагачення окремих груп і осіб, так і для впливу на економічні реформи, у тому числі ведучи до проявів політичної заангажованості та політичної агресивності, а не до поглиблення процесів демократизації. Цей висновок дозволяє підійти до оцінки наших результатів реформ 1994–2003 років, у першу чергу, що стосується їх ринковості, оскільки саме під таким кутом зору вони були поставлені на порядок денний свого часу і мали ідеологію від "плану до ринку". Це важливо ще й тому, що *на це питання сьогодні існує досить багато поглядів як у нас у країні, так і за кордоном, у тому числі таких, що мають глибокий політичний підтекст.*

Що стосується підсумків реформ ринкового характеру, то вони, як правило, пов'язуються у своїй основі з отриманням статусу країни з ринковою економікою, що може бути певною мірою пов'язане з завершенням першого етапу змін. Хоча це є виключно декларативною формою оцінки підсумків, оскільки, як буде показано далі, надання цього статусу має досить суперечливий характер. Це з одного боку. А з іншого – критерії, за якими здійснюється процедура надання вказаного статусу, є не тільки однозначними, а й далекими від змін змістовного характеру.

Розглянемо коло питань, пов'язаних із формальним визнанням ринкового статусу економіки країни за критеріями, які існують у міжнародній практиці, хоча і вони є неоднозначними. Останні, як відомо, вибудовуються з боку найрозвиненіших країн світу. Серед них є низка критеріїв, якими керуються США. Так, згідно з розділом 771 (18) Закону про тарифи (Tariff Act) США 1930 року (з поправками) визначається п'ять факторів, які лежать в основі оцінки ринкового статусу країни. Щоправда, закон дозволяє враховувати й інші фактори, які уповноважені владні структури вважатимуть за доречне використати, що дає підстави для ухвалення рішень на основі критеріїв і показників, які можуть не бути результатом оцінки виключно економічних вимірів, про що йтиметься далі. Для отримання відповіді на питання про ринковий статус економіки України спробуємо цю проблему з'ясувати, в першу чергу, на категоріальному рівні. Для цього звернемося до визначення ринкової економіки і тих її ознак, які існують в сучасних розвинених суспільствах, згідно з твердженнями низки визнаних у світі вчених-економістів. Так, Пол А. Семюелсон і Вільям Д. Нордгауз, одні з найвідоміших американських економістів, автори популярного підручника, стверджують, що "...жодне сучасне суспільство не можна віднести безумовно до якоїсь з цих полярних (*ринкової чи командної економіки*. – В.Г.) категорій. Радше в усіх суспільствах існує *змішана економіка* з елементами ринку та командної системи. Ніколи не існувало 100-відсоткової ринкової економіки... Уряд відіграє (мається на увазі уряд США. – В.Г.) важливу роль у поліпшенні функціонування ринку, він встановлює закони і правила, що регулюють економічне життя, надає послуги з освіти та охорони порядку, регулює стан навколишнього середовища та бізнес"³³, а з урахуванням закону А.Вагнера здійснюється постійна експансія публічного (включаючи комунальний), а особливо державного сектора, у тому числі розуміння, в якому цей термін існує і може бути виправдано використаний у сфері соціально-економічних явищ³⁴.

Щодо ознак ринкової економіки, то сьогодні їх дотримуються, по суті, всі економісти. Ось твердження ще двох відомих американських економістів. "У реальній дійсності економічні системи розташовані десь поміж крайнощами чистого капіталізму і командної економіки. Економіка Сполучених Штатів є

³³ Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Макроекономіка. – К., 1998. – С. 54.

³⁴ Вагнер А. Економічні функції держави. – С. 11.

ближчою до системи капіталізму, але з суттєвими відмінностями³⁵. Що стосується відмінностей, на які звертають увагу К.Макконелл і С.Брю, то слід зауважити, що "...американський капіталізм породив потужні економічні організації у формі корпорацій і сильних профспілок. Здатність цих могутніх блоків маніпулювати робочою ринковою системою і спотворювати її нормальне функціонування у своїх інтересах створює додаткові підстави для урядового втручання в економіку"³⁶. Внаслідок такого протистояння держава (в даному випадку США) є третім за числом, хоча не третім за потужністю інститутом господарювання у країні, але при цьому слід урахувати, що "Потужний апарат державного управління, спираючись на ... економіко-правовий механізм, надійно забезпечує реалізацію багатограних цілей державної стратегії США. Серед них у першу чергу слід назвати такі:

– надійна координація і централізація в руках держави економічного, науково-технічного і промислового потенціалу для здійснення коротко-, середньо- і довгострокових планів та програм усіх форм стратегії держави..."³⁷.

Ми не цитуватимемо повний перелік складових, за якими уряд США здійснює втручання в економіку, особливо в плані економіко-правового регулювання в забезпеченні державної стратегії розвитку країни. Відомо, що для цього створена економіко-правова основа державного господарювання, оскільки тільки перелік напрямів державного господарювання складає, згідно з аналізом А.Патрика, до 20 напрямів, серед яких не лише мобілізація і управління оборонною промисловістю, а й єдність та інтеграція науково-технічної, промислової, економічної, військово-технічної і зовнішньої політики, захист національних інтересів економіки, науки і промисловості США від зовнішньої конкуренції, що значною мірою суперечить ідеології вільного ринку. Сюди ж уходить забезпечення доступу приватного капіталу, науки і техніки США в міжнародний простір, що теж далеко від ідеології вільного ринку. Крім того, уряд США використовує навіть військові форми втручання, що взагалі невинновано, і в першу чергу, в моральному плані. У сферу втручання держави в економіку США входять і такі види діяльності, як управління і планування НТП на пріоритетних напрямках за принципом "закон – програма – план"³⁸. Багато з того, що перераховано (і не перераховано), сьогодні перебуває в суперечності і знаходить своє відбиття в ідеології того ринку, який пропагується в таких країнах, як Україна за визнання їх ринкового статусу. Це є одним із важливих уроків ринкових реформ, що мав місце в попередні роки.

В умовах перехідної економіки після лібералізації зовнішньої торгівлі та лібералізації економіки загалом і створення домінуючого приватного сектора транснаціональні корпорації (ТНК) здатні впливати на внутрішній сектор економіки, реорганізуючи його і підкоряючи власним інтересам, оскільки ТНК є господарювальними суб'єктами глобального масштабу, здатними домогтися домінування на внутрішньому ринку і поглибити проблему монополізму. Це є важливою підставою для забезпечення державного втручання в економіку. В разі незадовільного стану справ уряд має підстави і реально повинен здійснювати пошук власної моделі змішаної економіки, яка матиме високу продуктивність, оскільки "...складна система економічного регулювання господарства створюється суперечливою єдністю ринкового, корпоративного і державного регулювання. Співвідношення цих форм також є рухливим і визначається кон-

³⁵ Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. – М., 1992. – С. 48.

³⁶ Там же.

³⁷ Патрик А.П. Государственное хозяйствование в США в начале XXI века // США – Канада. Экономика, политика, культура. – 2004. – № 1. – С. 43.

³⁸ Там же. – С. 43–44.

кретними умовами кожної країни"³⁹, особливо якщо врахувати, що попереду складний процес формування національних компаній, здатних конкурувати з транснаціональними. Це ще один урок реформ, що відбулися, і крок для висновків щодо їх змісту в майбутньому. При цьому слід виходити з того, що в різних країнах, навіть високорозвинених, питома вага державної власності зовсім різна. Якщо в США вона порівняно низька, то, наприклад, в Італії державний сектор є досить великим і має свої історичні традиції, оскільки капіталістична система господарювання Італії зародилася значно раніше, ніж в інших країнах Європи.

У підсумку, дискутуючи про ознаки ринковості економіки і ступінь утручання в неї держави, слід виходити з того, що:

- чисто ринкових економік у світі немає, а функціонують і розвиваються змішані економічні системи;
- кожна країна має свою змішану економічну систему із своїми історичними традиціями й особливостями сучасності;
- країни з перехідною економікою, як і інші країни світу, мають власні національні економічні системи змішаного характеру, незважаючи на процеси глобалізації та формування певних міждержавних угруповань та об'єднань;
- офіційне визнання ринкового статусу країни визначатиметься сукупністю як економічних, так і політичних складових.

Для останнього твердження є досить багато підстав, які слугують ще одним уроком на майбутнє. Звернемося до досвіду Китаю в отриманні ним статусу країни з ринковою економікою. Дослідження Світового банку уроків першого десятиліття для країн Східної Європи і колишнього Радянського Союзу показують, "...у що обходиться Китаю введення в цій країні лише м'яких бюджетних обмежень щодо її державних традицій. Частка недіючих кредитів у банківській системі, яка слугувала одним із каналів надання допомоги державним підприємствам, складає в Китаї від 30 до 40% річного ВВП. ... країни з перехідною економікою у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі не мали ресурсів для поетапного переходу їх державних підприємств до роботи за ринкових умов. Проте цим країнам можемо порадити на досвіді Китаю уявити собі, яке велике значення має стимулювання нових підприємств як основи створення багатства і досягнення росту економіки"⁴⁰.

З наведених результатів дослідження експертів Світового банку – ідеолога й одного з провідників ринкових реформ у країнах з перехідною економікою – витікає низка принципово важливих висновків, які теж мають характер уроків на майбутнє.

По-перше, втручання держави в процес формування і підтримки підприємств визнається як необхідна умова для збагачення країни і забезпечення росту економіки. Таким чином, висновок, який випливає з рекомендацій експертів Світового банку за результатами аналізу і уроків першого десятиліття перехідного періоду, перебуває в суперечності з критеріями визнання ринкового статусу. Україна та її уряд, дбаючи про розвиток власної економіки, мають прислухатися до наведених рекомендацій експертів Світового банку, оскільки такі рекомендації, судячи з попередніх висновків методологічного характеру, стоять ближче до теоретичних основ розвитку сучасної економіки, яка має змішаний характер.

По-друге, перехідний процес у країнах з перехідною економікою, за результатами зазначеного дослідження Світового банку, завершується, "коли

³⁹ Экономическая энциклопедия. – М., 1999. – С. 977.

⁴⁰ Переходной период: анализ и уроки первого десятилетия для стран Восточной Европы и бывшего Советского Союза. Исследование Всемирного банка. – М., 2002. – С.20 – 21.

в тій або тій країні у підприємств немає більше вирізняльної ознаки, яка дозволяє віднести їх до однієї з трьох ...категорій (нові, реструктуризовані, старі – В.Г.)⁴¹. Враховуючи цей висновок (що витікає з досвіду того самого Китаю), для скорішого завершення перехідного періоду в інших країнах, у тому числі в Україні, необхідно широко використовувати китайський досвід надання допомоги підприємствам. Це реально суперечить критеріальним вимогам щодо отримання статусу країни з ринковою, точніше було б назвати, змішаною економікою, але, як бачимо, за результатами аналізу Світового банку та його рекомендаціями і досвідом Китаю, такий підхід не суперечить практиці ухвалення відповідних рішень. Вищезазначене є також доказом того, що рішення про вказаний статус країни ухвалюється не лише за економічними, а й за політичними критеріями. На додаток скористаємося висновками про те, що "Американці ввічливо відмовляли (в даному разі йдеться про Росію. – В.Г.) доти, доки їм не знадобилося схвалення Росією проведення антитерористичної операції... Джордж Буш особисто пообіцяв Володимиру Путіну, що ринковий статус Росії буде надано. За два тижні, тобто в липні 2002 року, США офіційно визнали Росію країною з ринковою економікою. А 7 листопада аналогічне рішення ухвалила й Європейська комісія"⁴².

Загалом в оцінці порушених проблем щодо головних уроків і перспектив ринкових реформ в Україні, слід урахувати, що:

- ринкові реформи мають і будуть мати не тільки економічні, а й політичні ознаки;
- політична складова сьогодні може бути значним гальмом на шляху забезпечення стабільного зростання в перспективі, тому сподівання на те, що отримання статусу країни з ринковою економікою дасть можливість позбутися економічного тиску з боку тих самих країн, що нададуть такий статус за політичними мотивами, не є гарантованими. Про це свідчить законодавча база, на якій це здійснюється, і підтверджує досвід ;
- Україні слід зробити наголос на політичній складовій взаємодії з суб'єктами (країнами), які надають чи від яких залежить отримання статусу країни з ринковою економікою, але аж ніяк не за рахунок національних інтересів, оскільки, як відомо, немає нічого важливішого за національні інтереси;
- послідовні кроки щодо забезпечення стабільного економічного зростання в Україні з часом послаблять (як це було в Китаї) політичний тиск, і Україна отримає необхідний статус, який позитивно вплине на економічне зростання і процес рівноправного партнерства України у світогосподарській системі, що обов'язково, у свою чергу, сприятиме процесу прискореного економічного росту.

Ми ще повернемося до оцінки підсумків трансформаційних змін в економіці України в ринковому відношенні, а зараз спробуємо оцінити, наскільки українська економіка наблизилася до тих вимог, які є критеріальними, і наскільки ці критерії є обґрунтованими.

До критеріїв ринковості для економік окремих країн США відносять:

- 1) конвертованість валюти країни;
- 2) визначення ставок заробітної плати в країні за результатами вільної домовленості між робітниками і менеджментом;
- 3) наявність дозволу на створення у країні спільних підприємств і здійснення інвестицій фірмами інших країн;
- 4) наявність незначної державної власності та контролю за засобами виробництва;

⁴¹ Там же. – С.16.

⁴² Ильичев Р. Контакт есть, статуса нет // Бизнес. – 2003 – 14 апреля. – С. 27.

5) наявність незначного державного контролю за розподілом ресурсів і за рішеннями підприємств щодо цін та виробництва.

Критерії ринковості, вироблені Європейською комісією для ухвалення рішення про надання ринкового статусу, вимагають, щоб⁴³:

1) рішення, що ухвалюються компаніями щодо цін, витрат і виробничих матеріалів, включаючи, наприклад, сировину, витрати на технологію і робочу силу, випуск готової продукції, продажі та інвестиції, відповідали сигналам ринку, що відбивають попит і пропозицію, і щоб держава не справляла суттєвого впливу на них, а витрати на основні виробничі матеріали відбивали їх ринкову вартість;

2) компанії мали чітку єдину систему основних бухгалтерських записів, які б проходили незалежну аудиторську перевірку згідно з міжнародними стандартами бухгалтерського обліку;

3) витрати виробництва і фінансовий стан компаній не піддавалися суттєвим деформаціям, привнесеним із колишньої неринкової економічної системи, особливо щодо амортизації активів, інших списань, бартерної торгівлі і платежів шляхом компенсації боргових зобов'язань;

4) на компанії поширювалося законодавство про банкрутство і власність, що гарантує правову визначеність і стабільність їх діяльності;

5) конвертування валюти здійснювалося за ринковим курсом.

Аналіз поданих критеріїв показує, що деякі з них збігаються, решта відрізняється і в окремих випадках досить суттєво. Крім того, як бачимо, частина з них є недостатньо визначеною, як, наприклад, пункти 4 і 5 першого переліку, оскільки питома вага, визначена у вигляді незначної частки того чи того показника, припускає, з одного боку, суб'єктивність або політику заангажованості у визначенні відповідного статусу, а з іншого, як ми вже вказували, навіть у високорозвинених країнах як у ринковому, так і в індустріальному планах питома вага державної власності і ступеня втручання держави в економіку значною мірою відрізняється. Спробуємо проаналізувати означені критерії для України.

1. Конвертованість валюти визначається структурою платежів за експортно-імпортними операціями і часткою національної валюти в цій структурі, тобто чи розраховуються з нами гривнею інші країни. Цього сьогодні немає. Обслуговування зовнішньої торгівлі здійснюється в режимі курсоутворення. Валютний курс фактично прив'язаний до динаміки євро, і його формує Національний банк України. Приблизно такий самий стан справ із конвертованістю валюти й у наших сусідів – Росії та Казахстану, які мають статус країн із ринковою економікою (що підтверджує наші попередні висновки як про наявність національних особливостей у кожній країні, так і про політичні мотиви у процесі визнання ринковості економіки країни).

2. Колективно-договірне регулювання трудових відносин – це основа соціально-трудова відносин на рівні виробничої одиниці. За даними поточних спостережень, в Україні, хоча і не так інтенсивно, як у період 1997–1998 років, спостерігається збільшення кількості договорів і частки працівників, охоплених ними (табл. 1). Як свідчать дані табл. 1, станом на 2002 рік в Україні у процентному відношенні загальна чисельність працівників, що працюють за колективно-договірною формою, досягла понад 80%, що дозволяє стверджувати, що ринковість визначає ціну праці.

Разом із тим ще спостерігається значна диференціація рівня охоплення працівників колективно-трудовами договорами за видами економічної діяльності. Так, у таких видах промислової діяльності, як видобування кам'яного,

⁴³ Там же. – С. 28.

бурого вугілля і торфу, металургія та оброблення металу, видобування та розподіл електроенергії, газу та води, рівень охоплення договірним регулюванням складає від 98 до 100%, тоді як майже кожен другий працівник підприємств у фінансовій діяльності і кожен третій у торгівлі працюють поза системою колективно трудово регулювання.

Таблиця 1

Динаміка розвитку колективно-договірного процесу в Україні в 1996–2002 роках

	Кількість укладених колективних договорів		Кількість працівників великих та середніх підприємств, охоплених колективними договорами	
	одиниць	у % до попереднього року	тис. осіб	у % до загальної чисельності працюючих
1996	39585	100,4	8590,8	60,3
1997	47919	121,1	8732,4	66,7
1998	58505	122,1	10613,3	68,9
1999	62748	107,3	10604,5	71,9
2000	72089	114,9	10361,4	75,6
2001	75669	105,0	10139,7	78,2
2002	77020	101,8	9829,5	80,3

Джерело: Праця України 2002: Стат. зб. – К., 2002. – С. 30.

У структурі колективного договору більшість питань стосувалися оплати праці. Так, наприкінці 2002 року на один колективний договір припадало приблизно три зобов'язання з питань зайнятості та по шість – з питань оплати й охорони праці. Все ще залишається проблема виконання прийнятих домовленостей, хоча ситуація в порівнянні з 2001 роком дещо покращилася (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика колективних договорів в Україні наприкінці 2002 року

	Кількість зобов'язань у колективних договорах					
	Заплановано всього, одиниць	В середньому на один договір	Фактично виконано, %	Заплановано всього, одиниць	В середньому на один договір	Фактично виконано, %
3 питань: зайнятості	245427	3	86,5	254652	3	91,6
оплати праці	446296	6	89,4	474545	6	90,9
охорони праці	418989	6	89,4	449502	6	90,0

Джерело: Праця України 2002: Стат. зб. – К., 2003. – С. 30.

3. Законодавча база для створення у країні спільних підприємств існує. Негативним у цьому є те, що має місце нестабільність законодавства (наприклад, зміна податкового законодавства).

Підприємства часто є інвестиційно непривабливими через низьку рентабельність і невідповідний менеджмент. Наприклад, кількість збиткових підприємств за деякими видами промислової діяльності 2003 року досягала близько 50% (табл. 3) і продовжувала збільшуватися навіть у період економічного зростання. Це означає, що згідно з висновками щодо досягнення успіху в завершенні перехідного процесу, зробленими експертами Світового банку, в Україні проблем ще досить багато. Разом з тим, згідно з тими самими висновками і рекомендаціями, участь держави в цьому процесі має активізуватися, і тільки завдяки цьому ступінь ринкових ознак в економіці зросте (замість існую-

чої раніше доктрини мінімізації участі держави в економічному житті. Отже, як витікає з висловлених думок, формальні критерії оцінки ринковості економіки перебувають у суперечності з сучасними рекомендаціями, наприклад, фахівців Світового банку про участь держави у сприянні процесу розвитку підприємств, інвестиційно непривабливих за ринковими ознаками, а насправді таких, що вимагають державної підтримки.

Таблиця 3

**Збиткові та прибуткові підприємства
за видами економічної діяльності у промисловості**

	Питома вага підприємств у загальній кількості, %				Темпи зміни питомої ваги, %		
	2000	2001	2002	2003	2001	2002	2003
Прибуткові підприємства							
Промисловість – разом	58,0	59,0	58,0	53,0	101,7	98,3	91,4
Видобувна промисловість	37,0	46,0	43,0	43,0	124,3	93,5	100,0
Обробна промисловість	59,0	60,0	60,0	55,0	101,7	100,0	91,7
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	48,0	40,0	37,0	30,0	83,3	92,5	81,1
Збиткові підприємства							
Промисловість – разом	42,0	41,0	42,0	47,0	97,6	102,4	111,9
Видобувна промисловість	63,0	54,0	57,0	57,0	85,7	105,6	100,0
Обробна промисловість	41,0	40,0	40,0	45,0	97,6	100,0	112,5
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	52,0	60,0	63,0	70,0	115,4	105,0	111,1

Джерело: Статистичні бюлетені Держкомстату України за відповідні роки.

4. Розподіл за формами власності основних фондів, підприємств, виробництва та зайнятих подано в табл. 4, 5, 6. Як свідчать дані табл. 4, державний контроль над засобами виробництва, наприклад у промисловості, має величину лише 2,6%. До того ж на вказаних підприємствах виробляється всього 16,6% промислової продукції (див. табл. 5). 2002 року там було зайнято 27,5% середньорічної кількості працюючих загалом в економіці (див. табл. 6), а в промисловості на державних підприємствах – 23,3% працюючих (табл. 7). Таким чином, щодо створення змішаної економіки, то за ознаками наявності різних суб'єктів власності Україна вже пройшла необхідні стадії формування.

5. Зниження державного контролю за рішенням підприємств-монополістів про ціни на виробництво з орієнтацією на ринкові механізми принесло Україні великі втрати (нафтова, металургійна, вугільна галузі), тому слід докорінно переглянути роль держави в процесі ціноутворення.

Таблиця 4

**Розподіл промислових підприємств за формами власності
та видами діяльності 2002 року, % до загальної кількості
підприємств кожного виду діяльності**

	За формами власності					
	державна	комунальна	приватна	колективна	з неї акціонерних товариств	міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав
Уся промисловість	2,6	4,9	24,5	67,5	12,9	0,5
Видобувна промисловість	24,7	1,0	9,6	63,5	20,1	1,2
Обробна промисловість	2,1	2,2	25,8	69,4	12,9	0,5
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	2,8	66,6	3,9	26,5	8,5	0,2

Джерело: Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 331.

Таблиця 5

Розподіл промислового виробництва за формами власності та видами діяльності 2002 року, % до промислового виробництва кожного виду діяльності

	За формами власності					
	державна	комунальна	приватна	колективна	з неї акціонерних товариств	міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав
Уся промисловість	16,6	2,0	1,6	78,7	61,9	1,1
Видобувна промисловість	43,8	0,0	0,2	56,0	50,2	0,0
Обробна промисловість	10,5	0,2	2,1	85,7	65,7	1,5
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	27,5	13,6	0,0	58,9	50,5	0,0

Джерело: Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 332.

6. Систему бухгалтерського обліку України приведено у відповідність до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Проте незалежна аудиторська перевірка проводиться тільки для банків і акціонерних компаній один раз на рік.

7. 1999 року було списано заборгованість по ПДВ по експорту, а 2003-го державою погашено борг по ПДВ на суму близько 4 млрд грн. Частка бартеру у відвантаженій промисловій продукції складала 2003 року лише 1,9% проти 7,9% – 2001-го (1998 – 42,5%) (табл. 8).

8. Сьогодні в Україні діє законодавство, що регулює процес банкрутства і визначає право власності, але механізми банкрутства як спосіб мінімізації кількості збиткових підприємств недостатньо задіяні, мала місце практика субсидування збиткових підприємств. У перспективі слід орієнтуватися на вдосконалення законодавства про банкрутство, яке не дозволяло б банкрутувати підприємствам з метою їх приватизації, що в Україні трапляється. Це, з одного боку. З іншого ж – налічується значна кількість збиткових підприємств (2003 року – 30,0%, у промисловості – 47,0%, причому 2000 року їх чисельність складала 42,0%). Ця динаміка на тлі надзвичайно високих темпів росту промислового виробництва свідчить про те, що сьогоднішні умови в економіці дозволяють підприємствам залишатися "збитковими", хоча насправді вони такими не є. Підприємствам вигідно вважатися збитковими і приховувати прибутки та покривати безгосподарність, що в довгостроковій перспективі може створити безвихідну ситуацію. Проте вихід із неї обов'язково має бути знайденим, збереження такого стану справ негативно вплине як на дохід бюджету, так і на формування фінансових ресурсів розвитку. Описаний стан справ дозволяє стверджувати про все ще значний ступінь тінізації економіки.

Якщо оцінювати загалом ситуацію щодо надання Україні статусу країни з ринковою економікою, то найгострішим залишається питання про задоволення вимог Європейської комісії, що стосуються основного антидемпінгового кодексу. Європейська комісія зробила запит щодо додаткових даних від України, хоча, як відомо, економіка України, згідно з експертними висновками, відповідає нормам ст. 6 і ТАТТ про невтручання держави у формування внутрішніх цін і відсутність повної монополії в торгівлі⁴⁴.

⁴⁴ Ильичев Р. Контакт есть, статуса нет.

Таблиця 6

Середньорічна кількість працівників, зайнятих в економіці, за формами власності*

	1998	1999	2000	2001	2002	1998	1999	2000	2001	2002
	<i>тис.</i>					<i>% до загальної кількості**</i>				
<i>Разом</i>	15126	14479	13678	12931	12235	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
За формами власності										
державна	5091,8	4640,4	4086,4	3632,4	3358,6	33,66	32,05	29,88	28,09	27,45
комунальна	2327,8	2417	2601,5	2846,4	2975,9	15,39	16,69	19,02	22,01	24,32
приватна	70,4	89	432,9	458,3	425,3	0,47	0,61	3,16	3,54	3,48
колективна	7624,5	7320,4	6539,9	5972,8	5447,1	50,41	50,56	47,81	46,19	44,52
Власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	11,3	12,5	17,3	21,5	28,4	0,07	0,09	0,13	0,17	0,23

* Без малих підприємств і фізичних осіб, зайнятих підприємницькою діяльністю.

** Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 329.

Таблиця 7

Середньорічна кількість працівників, зайнятих у промисловості, за формами власності*

	1998	1999	2000	2001	2002	1998	1999	2000	2001	2002
	<i>тис.</i>					<i>% до загальної кількості**</i>				
<i>Разом</i>	4229,4	3965,4	3740,4	3497,5	3578,1	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
За формами власності										
державна	1363,8	1137	984,6	887,1	833	32,25	28,67	26,32	25,36	23,28
комунальна	48	32,1	32,3	28,6	191,3	1,13	0,81	0,86	0,82	5,35
приватна	7	10,4	13,5	17,1	22,1	0,7	0,26	0,36	0,49	0,62
колективна	2806	2779,8	2702,8	2556,9	2521	66,35	70,10	72,26	73,11	70,46
Власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав	4,6	6,1	7,2	7,8	10,7	0,11	0,15	0,19	0,22	0,30

* Без малих підприємств і фізичних осіб, зайнятих підприємницькою діяльністю.

** Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 330.

Таблиця 8

Промислова продукція, відвантажена за бартером, %

	2001	2002	2003
Промисловість	7,9	4,1	1,9
Видобувна промисловість	11,8	7,5	3,7
Енергетичні матеріали	14,7	10,0	4,7
Неенергетичні матеріали	6,3	3,0	2,2
Обробна промисловість	7,6	3,8	1,8
Харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів	6,2	3,2	1,7
Легка промисловість	11,9	7,5	3,9
Виробництво деревини і виробів із дерева	9,7	4,3	1,2
Целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість і видавнича справа	2,2	1,1	0,4
Виробництво коксу і продуктів нафтоперероблення	5,8	3,0	0,9
Хімічна і нафтохімічна промисловість	8,6	4,9	2,0
Виробництво неметалевих мінеральних виробів (будматеріалів, скловиробів)	23,1	12,7	5,3
Металургія й оброблення металу	3,3	1,7	1,1
Машинобудування	14,5	6,2	3,1
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	6,1	3,3	1,2

Джерело: Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції. – Лютий 2004 р. – С. 28.

Немає гарантій, що надалі не будуть з'ясовуватися інші обставини і запитуватися інші дані, оскільки, як визнання України країною, що має ринкову економіку, так і наближення, а потім і вступ в ЄС, у першу чергу, мають у своїй основі, як ми вже відзначали, політичну заангажованість. Візьмемо для прикладу матеріали засідання круглого столу від 17 грудня 2003 року про перспективи розширення Європейського Союзу, який проводився в Національному інституті стратегічних досліджень України. У багатьох виступах закордонних учасників наголошувалося на політичній складовій указанного процесу, але найбільшу занепокоєність висловив з цього приводу радник Посольства Турецької Республіки в Україні: "Нам складно навіть повірити в те, що в Європейському Союзі можуть лунаєти голоси щодо культурної та цивілізаційної різниці й ставитися під сумнів "європейськість" Туреччини. Відомо, що такі сумніви лунають з боку європейців і на адресу України"⁴⁵. Більшість іноземних учасників круглого столу у своїх виступах наголошували на необхідності демократизації суспільного життя і пов'язаних з цим процесів ринкових перетворень, але, як бачимо, далеко не завжди і не в усьому домінують демократичні підходи з боку окремих представників Європейського Союзу.

Далі було б доцільно розглянути спектр питань, які б дали підстави для впевненості в тому, що економічні реформи ринкового спрямування, що відбулися в Україні, відповідають такому важливому критерію, як забезпечення економічного зростання, оскільки саме під таким кутом зору і заради цього вони свого часу розпочиналися. ***Ці та інші питання будуть розглянуті у другій частині даної статті, що вийде в наступному номері журналу.***

⁴⁵ Матеріали круглого столу "Розширення Європейського Союзу: нові можливості та перспективи для України" / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2004. – С. 33.